

Розділ I

Перша посада і сила протекції

Хто спробував голодний сидіти до пізньої ночі при сальній свічці, яка ось-ось погасне, кому доводилось, загорнувшись у рвану свитину, повторювати граматику: називний — білий свіжий хліб, родовий — білого свіжого хліба, давальний — білому свіжому хлібу і при цьому мріяти про шматок бодай чорного черствого хліба, а його — немає... Хто спробував спати на твердій лаві з м'яким кулаком замість подушки, коли чадить лампа, плаче дитина, а стара бурчить... Кому доводилось ходити в чоботях, в яких один каблук відскочив, підметка відстала і вони чавкають, ніяк їх не здихаєшся... Хто хоч раз пробував носити годинника до ломбарду, а в ломбарді його не приймають, бо корпус не з чистого срібла, та й тельбухи годинника не варті щербатої копійки... Кому доводилось просити у приятеля позички, а той охоче погоджується, засовує руку в кишеню, вихоплює гаманця й присягається, що не має ні копійки... Хто всього цього зазнав, сам усе пережив, той, можливо, зрозуміє, як було мені на серці, коли я дістав посаду — свою першу посаду — за дванадцять карбованців на місяць з харчами й квартирою.

Не буду вас мучити оповіданням про те, як я дістав цю посаду, бо, на мою думку, я зовсім не зобов'язаний розповідати вам усе: про те, що маю дядька, а дядько має тітку, а ця тітка має знайомого, а в цього знайомого є родич, який має свата, дуже багатого, але простого хазяїна, що живе на селі, хмає єдиного сина й шукає для нього вчителя єврейської, російської і німецької мов та ще бухгалтерії, і щоб, крім того, цей учитель був сином порядних батьків і брав дешево — все ніби спеціально для мене!

Я напружив усі свої сили, побіг до дядька й ублагав його попросити тітку звернутися до знайомого, щоб той попросив родича умовити свого

свата — багатого господаря — прийняти мене й нікого іншого, бо, крім мене, в Мазепівці є ще багато подібних до мене юнаків, які знають єврейську, російську й німецьку мови і бухгалтерію й охоче погодяться поїхати на край світу, щоб заробити на шматок хліба. Не так скоро сказав мій хазяїн теє щасливе слово, що бере мене. Він довгенько вагався й міркував: по-перше, чи брати вчителя, чи ні; по-друге, коли вже й взяти, то чи брати мене, чи когось іншого. Аж ось — на моє щастя — він вирішив взяти вчителя, і вибір його припав на мене, бо знання, як він сказав, не мають для нього великого значення, вчених, казав він, тепер, як собак; головне для нього, щоб учитель був сином порядних батьків; а тому що я був сином порядних батьків, він і взяв саме мене.

Так сказав мені мій новий хазяїн. Але боюсь, що він, нехай не гнівається, збрехав. Решта моїх конкурентів були не менше ніж я дітьми порядних батьків. У чому ж причина? Молитви батьків і протекція.

Так, велика й могутня сила протекції! Щасливий той, хто має дядька, а той має тітку, в якої є знайомий, що має родича, в якого є сват — багатий господар, що живе на селі, має єдиного сина й шукає для нього вчителя єврейської, російської й німецької мов і бухгалтерії, сина порядних батьків, та ще за невелику платню.

Розділ II

Мій хазяїн занолисус пене своїми небилицями, і я засинаю

Хто був мій хазяїн, чим займався, який вигляд мав, чи був він високий чи низький, худий чи гладкий, рудий чи чорнявий, я вважаю, що вам це не обов'язково знати. Як його звати, це для вас також, здається, не пекуче питання. Можливо, що він ще десь живий, і мені зовсім не личить, щоб я роздзвонював його ім'я. Краще я вам розповім про нашу першу розмову після того, як він узяв мене на свою підводу — досить гарний екіпаж, запряжений парю баских коней,— і почастував сигарою —

першою сигарою, яку я закурив у своєму житті і яка згубила мене назавжди.

— Отже, ви, молодий чоловіче, вперше виїхали з міста до села? — звертається він до мене, дивлячись на сірий попіл своєї чорної сигари.— Ви, мабуть, певні, що село — це казна-що; що ми, сільські євреї, не знаємо, що таке добре жити? Ось зможете, молодий чоловіче, на власні очі побачити, як живе сільський єврей; будинок з подвір'ям і з городом — не будинок, а палаці Кімнат, щоб не перебільшувати, мало не з двадцять. Що я кажу двадцять — понад тридцять! Спитаєте, навіщо мені стільки кімнат? Я і сам не знаю; для гостей. До мене часто приїздять гості. Що я кажу часто,— щотижня, щодня; нема такого дня, щоб не було гостя, двох гостей, трьох гостей — і ще яких гостей! Пани, пристав, ісправник, мировий суддя... Я з ними усіма дуже приятелюю. Дай мені боже стільки щастя, скільки разів бачу, як карета, запряжена чотирма кіньми, під'їздить просто до ганку. Я питаю: "Хто там приїхав?" А мені відповідають: "Його превосходительство". Це значить, сам губернатор... Ну, не можна бути свинею, треба його прийняти як годиться, поступитися для нього кращими кімнатами і всім садом. А в мене сад — є на що подивитись: ліс, а не сад! Мої яблука, мої груші, мої сливи, а тепер ще й виноград! Все в мене, хвала богам, своє: вишнівка з моїх вишень, вино з мого винограду, і родзинки власні, і навіть риба своя із свого ставка. Та ще яка риба — карасі, коропи, лини й лящі — лящі отакенні...

Тут хазяїн мій широко розводить обома руками, і я нахиляюся трохи вбік, щоб пропустити його лящів.

Він, не вгаваючи, розповідає небилиці, а я слухаю, слухаю уважно, ковтаю кожне слово. Карета погойдується, мов колиска, коні помахують хвостами й біжать, біжать без упину, і я не можу вам напевне сказати, чи то від погойдування у м'якій кареті, чи то від помахування кінських хвостів, чи, може, від хазяїнових небилиць — починаю куняти...

На землю впала гарна тепла літня ніч. Легкий вітерець підкрадається і гладить мене, торкається, мов оксамитом, обличчя. Я засинаю й уві сні чую, як смачно хропе мій хазяїн.

Коли ми приїхали на місце, сонце вже підбилося над обрієм; чисте було воно, чисте і ясне, світле й жваве, посміхалося до мене дуже привітно і зустріло на новому місці широким та щирим: "Доброго ранку!"

Розділ III

Купна брехунів, холодний погляд і тепла рекомендація

На світі є найрізноманітніші брехуни. Є такі брехуни, що ніхто їх не примушує, ніхто не тягне за язика, а вони мають ото рота й плещуть. Серед цих брехунів є три різні категорії: про вчорашнє, про сьогоднішнє і про завтрашнє.

Брехун про вчорашнє розповість вам часом таке, що й купи не держиться. Він вам присягатиме, що сам був при цьому,— ідіть перевірте, знайдіть свідків і спростуйте його слова... Брехун про сьогоднішнє — це, власне, не брехун, а хвалько; він вам розповість, що має, що знає, що вміє,— спробуйте посперечайтесь з ним... Брехун про завтрашнє — це просто хороша людина, що наобіцяє вам золоті гори: ось він піде, поговорить, зробить для вас — і ви мусите вірити йому на слово.

Ці всі три категорії брехунів знають, що брешуть, але ж їм здається, що інші вірять їхнім словам. Але є й така категорія брехунів, які, брешучи, самі вірять, що говорять чистісіньку правду. Такий брехун певний, що ви в усьому вірите йому, і він сам з цього дуже задоволений. Це людина, яка живе у світі вигадок, фантазер.

Можна сказати, що це письменник, який кожного разу вигадує нову казку, забуваючи, про що він учора розповідав, і фантазія його щоразу творить нову картину, зовсім нову ідею.

Ось із цієї останньої категорії брехунів був і мій хазяїн. Ви вже самі добре уявляєте, що його маєток виявився звичайнісінькою садибою, а палац — звичайнісінькою хатою, де кімнат і світлиць було набагато менше тридцяти. Його сад був аж ніяк не розкішним садом. Замість винограду зеленів аґрус; замість вина — простенький яблуневий квас, а замість великих лящів — маленькі щупаки, та й то не з свого ставу, а привезені з базару...

Зустріла нас гладка жінка з в'язкою ключів. Вона кинула на мене холодний погляд, і не можна сказати, щоб це було мені дуже приємно. Цей погляд означав: "Що це за неборака?" Мій хазяїн зрозумів цей погляд і улесливо пояснив, ніби виправдовувався перед нею:

— Це я привіз нового вчителя для дитини. А де дитина?

— Дитина спить,— відповіла вона йому чоловічим голосом, а мене почастивала знову таким холодним поглядом, що від нього можуть кишки захолонути в животі. Щастя, що хазяїн звелів накрити на стіл, посадив мене коло себе й за кілька хвилин, поки подали самовар, розповів мені, що його син знає, як добре він учиться, як гарно пише.

— Своїм письмом він уславився! Цілий світ захоплюється його листами! Німецька — йому як рідна мова. А послухали б ви, як він говорить по-французькому!

Хазяйка з ключами подала на стіл сиру, масла й сметани, молока, меду і багато інших смачних речей. Було б зовсім непогано, якби вона сама не сіла навпроти й не кидала на мене такі "солодкі" погляди. Мій хазяїн зрозумів її погляд і розповів їй про моє шляхетне походження: хто я і що я знаю, а я почував, як пашить у мене обличчя, очі, голова і навіть волосся на голові.

За прихильною хазяїноюю рекомендацією виходило, що я онук Баалшема *, що я походжу від самих рабинів, учених, і багатіїв, а знаю я

більше за студента, за доктора, за професора, за трьох професорів... Чи повірила хазяйка цим вигадкам — не знаю, проте її холодний, суворий погляд, здається, трохи потеплішав і полагіднішав.

Розділ IV

"Дитина" їсть за трьох, а вчитель умирає з голоду

"Дитина" — високий, гладкий, здоровий, білявий, гарний, жвавий і веселий парубійко — з рожевими щоками, подвійним підборіддям, з добрячими сірими очима, пухкими, як пампушечки, руками — любив лише їсти, спати й сміятися. Але найбільше любив він їсти, а їли там з рання до пізньої ночі. Крім чаю й кави, сніданку, обіду, полудня й вечері, мати, траплялося, присилала "дитипі" склянку шоколаду, бублики, коржики, медівники, трохи повидла, а іноді печіночку, пупочка або ж так собі шматок білого хліба, щоб дитина часом не охляла... А вчитель мусив усе це спостерігати, ковтати слину і вгамовувати свій голод цигаркою...

Попервах, поки вчитель не заприятелював із своїм учнем, він зазнав справжніх мук голоду, бо учнева мати, хазяйка з ключами, давала йому дулю замість поїсти. В хаті завжди було повно різних наїдків, здебільшого молочних, але все зберігалось під замком.

Хазяїн часто втручався, казав, щоб дали попоїсти вчителеві; у відповідь на це хазяйка починала брязкотіти ключами — ознака, що вона сердиться,— і говорила:

— Що ще вигадась! Годують його тричі на день, чи чули ви таке?

Це була цілковита брехня. Не тільки тричі на день, а навіть хоч би один раз. Я мало не щодня спостерігав здаля, як викидають шматки м'яса, як горщиками виливають молоко — і це тоді, коли я майже непритомнів, не маючи у себе в кімнаті шматка хліба. Ті дні, коли хазяїна

не було вдома, я просто вмирав з голоду. Щастя моє, що я вчасно заприятелював з моїм учнем.

Вчитель з учнем зав'язали опічну й живуть — не бідують

— Якщо ви хочете тут залишитись і щоб ми не сварилися,— так звернулася якимсь уранці до мене "дитина", коли ми сиділи вдвох у нашій окремій кімнаті перед відчиненим вікном, що виходило в сад,— якщо ви хочете, щоб ми не сварилися і залишитися в нас, закиньте книжки й підручники геть під стіл і нумо краще грати в шашки, або в шістдесят шість, або ж зовсім лягаймо на ліжко, щоб зручніше було плювати у стелю.

І не гаючи часу, мій учень шпурляє книжки під стіл, кидається на ліжко догори лицем і цвіркає крізь зуби так майстерно, так спритно, що влучив у самісіньку стелю, і ми обидва почали голосно реготати.

Відтоді почалося в нас життя, не життя, а раювання. Учень навчив учителя грати в шашки і в шістдесят шість (одверто визнаю, що до того я навіть не бачив карт, але коли познайомився з цією грою, я дуже захопився нею). Зав'язавши спілку з учнем, учитель закинув зовсім книжки й підручники, грав з учнем у шашки чи в шістдесят шість, лежав і плював у стелю або ж їв разом з ним, куштував потроху всіх наїдків, і добре підгодовувався. Через кілька місяців, проходячи повз дзеркало, вчитель глянув у нього, побачив пухкі щоки і сам себе не впізнав!,,

До нашої кімнати ніхто не заходив, крім служниці з їжею. Мій хазяїн рідко коли бував дома, а хазяйка з ключами поралася вдень і вночі біля молочного та горщиків і носа не показувала до нас. Ми розкошували, були .як вільні пташки, не мали жодних обов'язків, ні перед ким не звітували — справжнісінький рай земний!

Тільки один раз запитав мене хазяїн:

— Ну, як він вчиться?

— Чудово! — відповів я, навіть бровою не повівши.

— Правда? А що я вам казав? — переможно мовив він, а я сам собі дивуюсь, як безсоромно дивлюсь йому у вічі. В цьому домі, де всі лукавили, дурили одне одного, де брехня панувала на кожному кроці, линула й дзвеніла в повітрі,— у цім домі можна було навчитися брехати.

Розділ VI

Перші любовні лиоти між нареченими, опалахує перший вогни

Одна робота, проте, була в нас: одержувати пошту й відповідати на листи. А листи ми одержували мало не щодня; я кажу "ми", бо ми обидва повинні були писати на них відповіді. Листи були адресовані до мого учня від його вельми коханої нареченої, хоч він мені й признався, що не дуже-то любить її.

Напочатку листи прибували не так уже й часто — один на два тижні або один на тиждень, але відколи я приїхав, листування полегшилось, і листи почали надходити частіше.

— Візьміть прочитайте листа й відпишіть їй. Чого вона мені морочить голову! — так сказав мені якимсь мій учень, кинувши мені просто в лице листа своєї вельми коханої нареченої.

Я прочитав листа, і мені сподобалось те, що вона пише:

"Мій любий, дорогий наречений! Знаєш, мені трохи набридли твої привітання, що подібні одне до одного, як дві краплі води з однієї річки, ніби одна мати їх породила. Я хочу почути від тебе яке-небудь свіже слово, таке слово, що зігріло б моє серце, освітило б мені душу. Надто холодно на серці, надто темно в душі...

Від твоєї вірної нареченої".

Я не довго міркував і відповів від імені мого учня таким листом:

"Моя люба, дорога наречена! Ти пишеш мені, що мої слова подібні одне до одного, ніби одна мати їх породила. Як може бути інакше, коли їх породило одне почуття? Ти кажеш, що вони як дві краплі води з однієї річки. Як може бути інакше, коли вони виходять з одного джерела, з одного серця? Ти просиш у мене свіжого слова. Чи ж може бути щось свіжіше, ніж слово "кохання"? Чи ж може бути темно на душі, коли згадаю про тебе, моя люба?!"

На цей лист ми незабаром одержали таку відповідь: "Любий мій, дорогий наречений!

Твої ніжні слова цього разу мене освіжили й зігріли. Відразу посвітлішало в усіх закутках моєї душі. Можу побожитися, що я почула новий спів, райську мелодію дорогої, світлої душі і я неначе ожила, відчула, як виростають у мене крила, я лину, ширяю в повітрі й безліч янголів оточують мене, вітають, розповідають мені про мого любого, дорогого нареченого, що пише такі ніжні листи, від яких моє серце, моя душа зовсім, цілковито віддані йому на все життя.

Твоя навіки вірна тобі наречена".

"Люба й мила, ненаглядна наречена, серденько моє!

Ні, ти не помилилася, моя дорога наречена! То були не прості холодні слова, а почуття, що ллються з глибин одного серця у друге серце; нитки, що тягнуться з душі, притягують до себе, міцно зв'язують дві молоді душі назавжди, навіки. Оті самі янголи, що передали привіт тобі, принесли мені від тебе ще щиріше вітання, а я з цими янголами пересилаю тепер тобі, моє любе серденько, палкий поцілунок, святий

поцілунок від твого вічного, вічного друга, що ховає твій світлий образ у своєму серці наяву й уві сні.

Від твого палко закоханого в тебе нареченого".

Розділ VII

Матеріал для нового письмовника

Іскра зненацька падає на солом'яну стріху, запалює її й перетворюється у невеличкий вогник; вітер роздмухує вогник у сліпуче полум'я, і зчиняється пожежа, пожежа!

Перші листи були першою іскрою, що розжеврілась, загорілася і спалахнула справжнім полум'ям. Листи дедалі ставали палкіші. Полум'я зростало чимраз більше і яскравіше. Вибухнула велика страшенна пожежа в моєму серці. Полум'я охопило мене цілком, запалило мої нерви, довело до кипіння мою кров; я захворів, зовсім змучився. Я втратив апетит, перестав спати, блукав як навіжений. Моя душа була там, у листах, і в них була моя єдина втіха, єдина радість.

Коли надходив лист, це було для мене святом. Я розкривав його, читав і сідав писати відповідь. Мій учень мав лише переписувати цю відповідь своєю рукою, а мені доводилось його підганяти.

І скільки це мені коштувало крові, коли я мусив глибоко-глибоко в серці тамувати свій біль, ховатись у найдальшій кімнаті, зануривши голову в подушку, тихенько виплакатися, потім, набравши веселого вигляду, братися з моїм милим учнем до роботи — грати в шашки чи в шістдесят шість.

Єдине моє щастя, що ніхто, дивлячись на мене, не помічав, як я мучусь, як тану, мов свічка. Щастя, що й мій учень не дуже придивлявся до мене, інакше-бо він напевне спіймав би мене. Уявляю собі, якої думки

він був би про свого учителя, коли б побачив, як я цілую листи його нареченої... Та і як не цілувати таких листів? Послухайте самі, що вона мені пише:

"Мій янголе, серце моє, моя втіхо! Мушу сказати тобі всю правду. Признаюся тобі, мій дорогий, що я тебе досі не знала. Я ніколи собі не уявляла, що знайду в тобі таке невичерпне джерело найніжнішого почуття, найвеличніших думок, найглибшого розуміння і такі скарби знань. З твоїх мудрих слів я переконуюсь, який ти начитаний, який обізнаний з усім!

Мене тільки дуже дивує, чому я цього раніше не знала. Це доводить мені лише твою скромність, твою простоту, що ще більш возвеличує тебе в моїх очах. Чому ж мені не вважати себе найщасливішою в світі, коли доля зв'язала мене з людиною, що втілює в собі найкращі якості: красу, розум, знання, скромність і лагідність. Твоя добрість проступає з твоїх ніжних, мудрих слів. Ти щедрою рукою обдаровуєш мене любимими листами. Я тисячу разів тобі вдячна і прошу мене не забувати й надалі.

Твоя вірна, яка навіки тебе кохає, наречена".

На це я відповів трохи двозначно і таємниче:

"Моя дорога, моя люба, моя розумна, моя славної Ти не знала мене тому, що не бачила мене. Той, кого ти бачила,— це був не я, а тільки моя тінь. Уяви собі, що ми оце тільки познайомились, що ми ще не бачились, що ми новонароджені, і — ах! які щасливі ми, що не знаємо світу, фальшивого, огидного світу з його фальшивими, огидними людьми.

Від мене, до смерті закоханого нареченого". Відповіла вона мені так:

"Мій любий, мій дорогий, мій небесний янголе! Твій ніжний лист, якого я одержала, для мене запечатана книга, загадка. Ти пишеш так туманно, що мені довелося довго сушити собі голову, щоб зрозуміти

тебе, і, здається, я можу пишатись і сказати, що я тебе зрозуміла як слід. Ти кажеш, що нам треба вважати себе щасливими, тому що не знаємо фальшивого огидного світу з його фальшивими огидними людьми. Очевидно, тільки я сама така нещасна, бо вже взнала цей фальшивий огидний світ, з його фальшивими огидними людьми! І як мені приємно знати, тішитись думкою, що є хоч одна порядна, чесна, розумна, добра і справжня людина і що цей єдиний — ти, мій суджений. Бувай здоровий, мій любий! Пиши, що зараз ти читаєш і які книжки радиш мені прочитати? Тисну твою руку з великою любов'ю і лишаюсь назавжди твоя вірна, віддана наречена".

Я відповів їй на це ось що: "Життя моє, серденько, мій раю!

Коли ти дивуєшся мені, то яким чудом, якою загадкою повинна бути для мене ти? Я ніколи не уявляв собі навіть уві сні, що одержуватиму від тебе такі листи. З окремих стародавніх єврейських слів, що прохоплюються у твоїх листах, я бачу, що тобі не чужа наша стара мова. О, за це одне я ціную тебе так високо, що побоююсь, чи вартий я згадувати твоє ім'я! Я дивлюсь на твій портрет і кажу сам собі: "Ось вона, справжня єврейська дівчина! Оце мій ідеал!" За тебе я ладен офірувати усім своїм життям! Ти розпитуєш мене, що тобі слід читати? Надсилаю тобі цілий список найкращих російських і закордонних класиків, як-от: Гоголь, Тургенев, Толстой, Достоевський, Пушкін, Лєрмонтов, Шекспір, Гете, Шіллер, Гейне, Берне. Сподіваюся, що будеш з них задоволена. Прошу мені зараз відповісти. Той день, коли я одержую твого листа, для мене свято. Живи щаслива, моя дорога, як того бажає від щирого серця

твій закоханий і вірний тобі наречений". У відповідь на це вона мені написала так:

"Щастя моє, моя гордість, моя втіхо, серденько моє! Мені дивно навіть, що ти так захопився тими кількома староєврейськими словами, що натрапив на них у моїх листах. Мова — це наш скарб. На яку ж подяку заслуговує єврейська дівчина лише тому, що розуміє по-єврейському? Соромно тій дівчині, яка не знає бодай кілька віршів з Єгу-ди Галеві *;

ганьба й сором всім нам, коли єврейська дівчина, скінчивши гімназію, не знає, хто такі Мапу, Левін-зон, Смоленській, Гордон * та інші наші класики. За твій список літератури я дуже вдячна. Шкода тільки, що всіх поданих у списку класиків я вже давно перечитала разом з іншими видатними письменниками і поетами, як-от: Байрон, Свіфт, Сервантес, Діккенс, Теккерей, Шеллі, Бальзак, Доде, Гюго, Сенкевич, Ожешко і ще багато, багато інших. Хотілося б почитати чогось нового, чогось свіжого, і не роман, а щось серйозне.

Бувай здоровий, мій любий і дорогий, і не переоцінюй мене занадто, бо все, що через край,— це зайве. Я досить звичайна єврейська дівчина, що віддана тобі тілом і душею.

Твоя вірна наречена".

Я відповів їй на це.-

Але, може, було б уже досить наводити тут як женихові листи, так і листи нареченої? Боюся, що це буде не роман, а письмовник. Мушу тут сказати лише одне: ці листи лежать ще й досі в мене, заховані у скрині, аж на самому дні. Жодна людина ще не бачила їх. Вони для мене дорогі, як старовинні рукописи, тихі свідки моїх перших страждань і радощів. Вони засохлі, збляклі квіти на могилі моєї першої любові, мого першого роману.

Розділ VIII

Я потопаю в брехні і трушуся, мов у пропасниці

Закоханого чоловіка можна впізнати одразу, прочитати кохання на його обличчі; треба тільки придивитися до того, як блукають у нього очі, як чудно він посміхається, як не до речі відповідає, як дивиться щохвилини у дзеркало, як міняє щодня краватку і як, ідучи,

пританцьовує і закохано ставиться до цілого світу — якби не соромився перед людьми, він би розцілювався з сажотрусом...

Але ж за мною не було кому наглядати. Правда, мій учень кілька разів спитав мене під час гри в шашки: "Чого це ви такий неуважний, що б'єте власних овечок?" Я здивовано спитав: "Які там овечки?" Так само й мій хазяїн, сидючи за обідом, якось спитав мене, чого це я так змарнів на лиці. На це відповіла хазяйка з ключами (ніби жалісливо, а насправді з великою втіхою), що ось уже кілька днів учитель нічого не їсть...

— У чому ж річ? — запитав хазяїн і сам собі відповів:— Це від надмірної роботи, від надмірного навчання; цілими днями сидите замкнені вдвох і вчитеся; пішли б інколи прогулятися...

— Хіба ж ми маємо час на прогулянки, коли в нас стільки роботи? — втрутився в розмову мій учень так простодушно-наївно, що мені захотілося плюнути йому межі очі й голосно заволати:

— Гвалт, гвалт, люди добрі, чого ви такі брехуни! Брехун на брехуні і брехуном поганяє...

Але ж я цього не сказав. Навпаки, замість сказати правду, я краще збрехав:

— Засумував чомусь за домівкою...

— Йому є чого нудьгувати,— підтримав мене мій хазяїн з усією силою його багатії фантазії.— Він має за ким сумувати; його сім'я — найперша, єдина родина не тільки в його містечку, а можна сказати, що на весь край немає такої сім'ї. Ковенський рабин, здається, доводиться вам родичем?

— Мій дядько,— кажу я безсоромно.

— А парецький проповідник, здається, теж ваш дядько?

— Двоюрідний дід,— кажу я.

— А Епштейн, видатний Епгатеїн *, ким доводиться вам?

— Онук мого прадіда,— кажу я.

— Ну, а тульчинські,— веде він далі,— тульчинські багатії, вони теж, здається, доводяться вам близькими родичами?

— Двоюрідні брати,— кажу я,— племінники моєї матері, дуже близькі родичі.

І я надзвичайно задоволений не так з новонароджених родичів, як з того, що можу спокійно залишатись із своїми солодкими мріями, з ніжними листами від нареченої мого учня, які дорожчі мені від моїх вигаданих і справжніх родичів, дорожчі за всіх моїх далеких і близьких друзів.

Ось що вона пише до мене в одному із своїх дальших листів:

"Моя єдина втіхо, мій янголе з неба!

В чому причина, що ти такий сумний? Чого твої останні листи такі сумовиті? Навіщо ти говориш про смерть? Що означають твої загадки, які ти мені загадуєш? Чого ти називаєш себе найнещаснішим з усіх нещасних? Чому ти примушуєш мене так страждати? Чого ти відмовляєшся розповісти про свою велику таємницю, яку ти ховаєш від усіх? Які секрети ти можеш мати перед тією, що так любить тільки тебе й більше нікого, що нетерпляче чекає того дня, коли доля щасливо зв'яже нас навіки".

На це пішла така відповідь від нареченого:

"Зіпице очей моїх, моя свята душа, моє божество! Прошу тебе, пробач мені за останні листи! Забудь про те, що я писав! Ти маєш рацію, моя люба, маєш цілковиту рацію. Я не можу скаржитись, не маю права називати себе "нещасним". Нещасний той, хто ніколи не кохав і кого ніколи не кохали... Я знову повторюю, що для мене цілком досить самих твоїх листів, досить для мене дожити того часу, коли побачу тебе. Тільки глянути — і вмерти... Але ні, я дав собі слово більше не говорити про смерть. Ти хочеш знати про ту велику таємницю? О ні, ти не довідаєшся про неї до того щасливого (чи нещасливого) часу, коли ми побачимось перед шлюбом; тоді ти довідаєшся про все... А поки що бувай здорова, моя люба, моя дорога. І пиши мені, пиши мені!

Твій нещасний щасливець або твій щасливий нещасливець, який хотів би, щоб час тягнувся, тягнувся... навіки, навіки".

Розділ IX

Готування до весілля і мої дурні мрії

Той, хто сам колись був закоханий хоч на одну третину так, як я, мабуть, зрозуміє мій стан у ті дні, коли наблизився щасливий чи нещасливий час нашого готування до весілля; і той, хто уважно читав попередні розділи, зрозуміє мої муки, коли мій учень примірював свій шлюбний одяг, що його шили цілих три тижні. Муки смерті ніщо проти моїх страждань, навіть саме пекло — рай проти мого великого незмірного болю.

Ви, напевне, подумали: заздрощі, зненависть? Воронь боже! Я дуже добре знав, що вона любить не мого учня, а мене, мене, справжнього автора листів. Я знав дуже добре, що під час побачення мені треба лише розкрити таємницю, оту святу нашу таємницю, сказати лише одне слово, вона мене зрозуміє, і все буде гаразд. Але як це зробити? Як зробити,

щоб я міг хоч кілька хвилин поговорити з нею віч-на-віч? Я сушив собі над цим голову, складав тисячі різних планів, один гірший від одного і тисячі фантазій, одна безглуздіша від одної.

Одверто признаюся, мені в голову лізли такі гидкі думки — навіть соромно викладати їх на папері, хоч з того часу минуло вже багато років. Не думайте, крий боже, що я хотів позбутися свого конкурента, отруїти свого учня, нехай господь боронить нас усіх від таких гидких думок! Я тільки просив бога сотворити якесь чудо, щоб мій учень сам захворів, тихенько дав дуба і звільнив для мене місце...

Одверто признаюся, що мріяв про це і вдень і вночі, не міг діждатися, щоб мій учень застудився, спітнів, щоб його протягом пройняло і він почав кахикати, або щоб захворів на якусь пошесну хворобу, чи щоб посковзнувся на рівному місці і скрутив собі в'язи, або щоб зненацька хтось влучив йому каменюкою в голову, щоб його скажений собака покусав і щоб він сказився, або щоб буря вирвала дерево з корінням і повалила на нього, або ж якесь інше диво трапилось, аби тільки він звільнив для мене місце.

Разом із тим я жалів його, в мене боліло серце. Бідо— * лаха, безвинне створіння! Чому з ним має таке трапитись, чому такий ще молодий парубок повинен умерти? І в душі я вже оплакував його, справді оплакував, написав навіть моїй любій і коханій жалобного листа, закінчивши його дуже сумним віршем. У цьому вірші оспівується й оплакується мій юний учень, що так завчасно загинув. Світ я прирівнював до кладовища, а самого учня до молодого дерева. А на дереві —

Сидить і тужить, о вей, Кладовищенський соловей, І зірки сльози ллють...

Як далі — вже не пригадую.

І знову ввижається мені в мріях, що минув уже цілий рік після його смерті, а ми обоє, я й моя кохана, приходимо на його могилу трохи поплакати, приносимо в подарунок свіжі, запашні квіти й вірші, що закінчуються такими словами:

Нехай на могилі вінок розквітав, Хай душа твоя в раю відпочивав...

Щоб на могилі вінок розквітав, це якось мало ймовірно, але що мій учень розквітав, як троянда, це вже напевне. Він дедалі більше набирався сили, обличчя робилось яснішим, біле тіло вкривалося більше салом, і був він радісний, веселий, жвавий і щасливий-щасливий не від кохання, а з того, що переїздить до великого міста і більше не бачитиме своїх родичів, що набридли йому до смерті.

Так він говорив мені не раз, хоч батькам казав, що дуже-дуже нудьгуватиме і що не знає навіть, як переживе розлуку з ними.

— А за мною сумуватимеш? — якось спитав я в мого учня.

— Авжеж! Авжеж! — відповів він, обіймаючи мене приязно.— Тебе я візьму з собою. Ми будемо жити, не журячись. Там ми зможемо грати в шашки, ходити до театру. Я ніколи не відпущу тебе від себе, ніколи.

Я знав, що це велика брехня.

Народившись, вирісши й виховавшись на брехні, він і тут збрехав.

Розділ X

Ласкаво просимо, дорогі гості!

Я ніколи не забуду, як нас зустрічали, яку шану віддавали, коли ми приїхали на весілля. Насамперед нам вислали до вокзалу розкішну

карету, завезли нас у дуже гарний будинок, відвели кожному окрему кімнату, почастивали доброю кавою з пундиками, а згодом чудовим сніданком — смаженими качками, марципанами, а людей-людей приходило безліч, щоб ото вшанувати й привітати нас; щоразу нові гості.

Для мене всі люди були як комахи, вони мерехтіли перед очима і дзижчали, як мухи. Я ввесь поринув у свої не дуже веселі думки. "Як зробити так, щоб побачитися з нею? Хто зна, чи пощастить мені. І що буде, коли вона довідається про святу таємницю? А що, коли, крий боже..." Я навіть боявся сказати, що... Жах! Жах!..

В кишені лежав у мене ще вдома заготовлений... не жахайтесь, не пістолет, боронь боже, а лист до неї, лист на три аркуші, в якому було написано про моє кохання, і додано мою коротеньку біографію. Але ж як передати їй цього листа? Через кого? І чи матиме вона час прочитати його?

А сват, сваха і родичі нареченої бігають безперестанку, як навіжені, підганяють кухарів, щоб швидше готували весільну вечерю, підганяють синагогального служника, аби швидше привів музик і рабина, щоб швидше можна було повести молодих до вінця, бо ж вони, як заведено, постять.

Що наречений не постив, тому я сам свідок. Він у нашій кімнаті ум'яв півкачки, але майстерно вдавав, що справді постить.

Народившись і виховавшись на брехні, він і в день свого весілля теж брехав.

Та ось прийшли вже й музики, і всі почали готуватися до вінчання. Галас став ще дужчий, ніж перед тим. Всі гомоніли, всі хапалися, всі удавали, ніби щось роблять. "Швидше, швидше! Треба вже йти! Ходімо, ходімо!.."

І нас узяли — не знаю хто, і, узявши, повели — не знаю куди; і щось говорили до нас — не знаю, що саме. Голова мені паморочилась, в очах мерехтіло, у вухах гуло, а серце, серце тукало: тук-тук, тук-тук.

Розділ останній "Епілог" роману

Серед усіх людей, що метушилися тут і мигтіли перед моїми очима, я помітив одного, що, як і я, тинявся, неначебто чужий, на весіллі. Це був юнак в окулярах і з довгим волоссям. Він мав лише один обов'язок: на все дивитись, все бачити. І, очевидно, цей обов'язок він виконував із захопленням, бо дивився без упину.

Коли його окуляри зупинилися на мені, мені здалося, що він бачить мене наскрізь, бачить моє серце, знає про мій секрет, мою найсвятішу таємницю, і я опустив очі додолу. Однак я відчував на собі його окуляри, відчував, що він невідривно дивиться на мене. Я мимоволі підвів голову і знову зустрівся поглядом з окулярами, що дивилися мені в самісіньке серце і притягували до себе, як магніт. Не знаю, як це трапилось, але ми з юнаком в окулярах опинилися близько один від одного і почали розмову, звичайно, про весілля, шлюбний обряд, і про наречених.

Обидва свати підвели молодого до молодої, що сиділа посеред кімнати на стільці, затуливши обличчя обома руками,— очевидно, плакала. Музики грали. Плакала скрипка, сурмила сурма, свистіли флейти, гриміли бубни — бам-бам-бам. А серце тукало: тук-тук, тук-тук.

"Ось-ось,— думав я,— ось-ось ще хвилина, ще хвилина, і серце не витримає, лусне!"

— От телиця! — раптом звертається до мене юнак в окулярах.

— Де телиця? — питаю я, озираючись навкруги.

— Та он сидить! — каже він і показує окулярами на молоду.

Він побачив з виразу мого обличчя, що я дуже здивований, і каже тихесенько мені на вухо:

— Телиця, корова, гладка безтямна корова! Навіть абетки не знає. І відьма до того ж. А заміж виходить за такого чудового хлопця! Ви, здається, його вчитель?

Не знаю, чи він мене покликав, чи я його покликав, чи ми один одного покликали набік, але через дві хвилини ми сиділи поруч, як давні знайомі, і юнак в окулярах — це був учитель нареченої — мені оповідав таке, що краще було б для мене, коли б я цього зовсім не знав...

— Неймовірна річ! А її листи? — вигукнув я.— Бога ради, її листи?!

Юнак в окулярах, почувши ці слова, схопився за серце і почав реготати, мало не порвавши кишки від сміху.

— її листи? Ха-ха-ха! її листи! Ох, я цього не витримаю, її листи!

— А чиї ж це тоді листи?

— її? Ха-ха-ха! її листи? Мої! Ха-ха-ха, мої листи. Мої! Мої!! Мої!!!

Я був певний, що юнак з'їхав з глузду. Він схопив мене за руки, почав кружляти по кімнаті, бити по плечах і, не вгаваючи, сміятись:

— її, ха-ха-ха! її листи?!

Чи снівся вам коли-небудь такий сон: розкішний палац, чудові наїдки, найкращі вина, свіжі фрукти, щойно зірвані з дерев. Райські пахощі... І одна якась "вона" у вигляді принцеси із золотим, посрібленим волоссям... А ви линете в повітрі, не ходите, а летите, ширяєте в повітрі — чимраз вище і прямуєте до самісінького неба... Раптом ви чуєте свист,

що лунає з лісу — фі-ю-іть! — змахи крил і чудернацький регіт — "ха-ха!",
— що розлягається по всьому лісу й закінчується довгим позіханням...
Перед вами глибока безодня. Ось-ось впадете туди. Здригнувшись,
прокидаєтеся з головним болем і довго не можете заспокоїтись...

Такий самий солодкий сон я пережив у ту хвилину, коли юнак в окулярах стояв переді мною і, не вгаваючи, реготав, висміював мої листи й перелічував якості моєї улюбленої... Він сміявся, а з мене точилася кров, крапля по краплі, падаючи на моє поранене серце, на мою отруєну душу.

А там, у залі, грала музика. Плакала скрипка, сурмила сурма, свистіли флейти, гули баси, гриміли бубни — бам-бам-бам, а серце — серце моє було порожнє, і на душі темрява, темрява в усіх куточках.